

Anmeldelser

Peter Dragsbo og Harriet Merete Hansen: Middelfart – fra færgeby til broby. Middelfarts historie 1200-1940, Odense 1996, 312 s., 250 kr.

Mange byhistorier er blevet til i anledning af et købstadsjubileum. Det er også tilfældet med denne bog, der markerer 500-året for de ældste bevarede købstadsprivilegier fra Middelfart. Men Middelfart er væsentligt ældre. Ordet »Melfar« forekommer første gang i Kong Valdemars Jordebog, dele af byens kirke kan dateres til ca. 1250, og Peter Dragsbo og Harriet Merete Hansen argumenterer for, at der var færgeforbindelse på stedet allerede i slutningen af 1200-tallet. Der eksisterer imidlertid kun ganske lidt kildemateriale om byens liv i middelalderen, og denne del af byens historie beslaglægger da også kun 16 sider i bogen. Perioden fra 1500 til 1800 fylder ca. 70 sider, mens de sidste 200 sider er helliget udviklingen fra 1800 til 1940. Forfatterne har afstået fra at behandle de sidste 56 år, da de ikke har haft den fornødne tid til en systematisk indsamling og bearbejdning af relevant kildemateriale og ikke har ønsket at drive »journalistisk plukhugst«. Dragsbo og Hansen lægger heller ikke skjul på, at det har skortet med tid til at beskrive de andre perioder. For trods megen velvilje har Middelfart kommune kun støttet projektet med 30.000 kr., og det har derfor været nødvendigt at klare skrivningen sideløbende med almindelige museumsopgaver. I en sådan situation må der foretages nogle prioriteringer, og forfatterne har da valgt at lægge særlig vægt på 4-5 tidspunkter eller perioder, hvor kildematerialet er usædvanligt godt, eller byen har været inde i en særligt spændende udvikling. Hvad emnevalget angår, har forfatterne gjort mest ud af bebyggelses- og befolkningshistorien, idet målet har været at kaste lys over »byen som helhed, som et miljø med huse, mennesker og sjæl«.

Middelfart beskrives ofte som en lille, fattig og stillestående by. Dette er helt forkert, skriver Dragsbo og Hansen. Byen har faktisk oplevet mange velstandsperioder i løbet af de 700 år. Således tjente byens overklasse ganske pænt på international handel i 1500-tallet og de første årtier af 1600-tallet, og borgmester Claus Madssen var storeksporthor af stude helt frem til sin død i 1653. Som så mange andre købstæder måtte Middelfart gennem en langvarig krise i slutningen af 1600-tallet og en del af 1700-tallet, og i denne periode synes det omfattende fiskeri

(herunder den traditionsrige fangst af marsvin) at have spillet en meget vigtig rolle for byens økonomi. I årene omkring 1800 var byen inde i en ny opgangstid; den nød godt af den store efterspørgsel fra de mange velhavende nordvestfynske bønder. Mere bemærkelsesværdigt er det dog, at byen havde fået en omfattende tekstilproduktion. Købmændene havde organiseret et stort antal vævere til at fremstille dynevår og lærred, og hovedparten af disse produkter blev solgt til København og Norge. I 1797 blev der også opført en klædefabrik i Middelfart, og den udviklede sig hurtigt til at blive en blomstrende forretning. Under fastlandsspærringen af England, der hindrede import af engelsk klæde, voksede antallet af arbejdere til mere end 70!

Middelfart oplevede en lille afmatning i 1820'erne, men i kornsalgstiden gik det atter fremad. Omkring 1870 løb Middelfart ind i en ny krise. Aarup og de andre nye byer på landet gjorde indhug i de fynske købstæders influensfelter, og dette ramte især Middelfart, der ligger meget skævt i forhold til sit opland. Men hvad værre var: I 1866 åbnede jernbanen til Strib (ca. 5 km nord for Middelfart), og 6 år senere begyndte Danmarks første jernbanefærge at overføre godsvogne mellem Strib og Fredericia. Herefter hensygnede den gamle færgeforbindelse mellem Middelfart og Snoghøj; den sidste jagt blev afhændet i 1889. Middelfart gik nu totalt i stå. Mellem 1870 og 1890 voksede befolkningstallet kun med ca. 780 personer, og heraf udgjorde personalet og patienterne på det nye statshospital omkring 2/3.

Men i 1890'erne ændrede billedet sig endnu en gang: Byen blev ramme om et sandt industrieventyr. To store virksomheder kom til at præge billedet: Hess' jernstøberi og De Nordiske Kabel- og Trådfabrikker (NKT). De repræsenterede vidt forskellige typer, fortæller Dragsbo og Hansen. Hess stammede fra byens håndværkermiljø, og hans virksomhed var længe præget af en førindustriel patriarkalisme: Han beholdt sine arbejdere i døde perioder og holdt udflugter og baller for dem, etc. Til gengæld stod han totalt afvisende over for fagforeningerne. NKT blev stiftet i København i 1898, og der blev straks investeret i en fabrik i København. Men der var også behov for en virksomhed i provinsen, og den blev lagt i Middelfart, hvor der var billig grund, jernbaneadgang og mulighed for egen havn. NKT blev fra starten af drevet efter moderne, rationelle principper, og her accepterede man fuldt ud fagforeningernes eksistens.

De to store industrier gav anledning til en

massiv tilvandring i årene omkring 1900; kun i Struer, Herning og Esbjerg og i de største stationsbyer kunne man notere en lige så kraftig befolkningsudvikling. Middelfart oplevede også et byggeboom, men da der stort set ikke foregik nogen offentlig byplanlægning, »blev det nye gadenet ualmindelig hulter-til-bulter-agtigt«. Adskillige byggespekulanter meldte sig på banen – deriblandt murermester Julius Johansen fra Ringsted, der opførte et stort etagebyggeri i stil med, hvad han havde gjort i sin hjemby. Men – som Dragsbo og Hansen bemærker – »man skal passe på med at bygge i byer, man ikke kender«. Johansen gik fallit, da det kun lykkedes at udleje en beskednen del af de mange lejligheder. Tilflytterne foretrak nemlig eget hus med have! Men en stor del af dem kom også fra en egn med mange frugthaver. Forfatterne bemærker dog også, at de fleste arbejdere i Middelfart kunne føle sig temmeligt sikre i deres ansættelse, og at dette formentlig var en væsentlig årsag til, at så stor en del af byens arbejderklasse tog chancen og købte hus. Dragsbo og Hansen fortæller endvidere, at byen fik en meget flad socialstruktur pga. det store antal arbejdere og den meget lille overklasse. Der opstod derfor heller ikke særligt fine kvarterer i Middelfart. Dog opførte Hess en villa med tårne og spir!

Strib udviklede sig efter 1866 til et selvstændigt samfund – eller rettere sagt to. I den ene ende af byen boede der arbejdere og funktionærer ved færgen og bane. Den anden bydel – »et villakvarter, hvor stilarterne holdt generalforsamling« – husede, især i sommertiden, velhavende københavnere samt gæster fra Fredericia, Odense, Århus og Haderslev. Derimod var Strib et »fjernt reservat«, set med middelfarternes øjne; kun ganske få af dem bosatte sig i Strib. Tilsvarende foretrak beboerne i Strib at handle i Fredericia frem for Middelfart.

Lillebæltsbroen blev indviet i 1935. Det betød endnu en balanceforskydning mellem de to nabobyer. Middelfart, der havde befundet sig i en lettere krise i en halv snes år, blev nu atter vakt til dåd. Strib, derimod, mistede sin livsnerve – færgen – og en stor del af sin befolkning.

Beskrivelsen af den komplementære udvikling i Middelfart og Strib hører så absolut til blandt de mest interessante dele af den nye byhistorie. Men i det hele taget er skildringen af perioden efter 1850 ganske vellykket. Navnlig mærker man, at forfatterne er på hjemmebane, når det drejer sig om arkitektur og stiltræk; her er der talrige paralleller til andre danske byer.

Derimod kan der rettes visse kritikpunkter mod behandlingen af byens ældre historie. Således beslaglægger de to byvandringene ca. 1650 og 1801 uforholdsmæssigt meget plads. Det skal dog indrømmes, at bogens primære målgruppe – beboerne i Middelfart – måske vurderer dette

lidt anderledes end en historiker med bopæl i København.

Til gengæld er dækningen af 1700-tallet temmelig summarisk, og den indeholder også flere lidt tvivlsomme betragtninger. Det hævdes således, at byen befandt sig i en lang velstandsperiode fra ca. 1740 til ca. 1814, men det fremgår også, at der ved folketællingerne i 1769 og 1787 kun blev registreret hhv. 735 og 651 personer, hvorimod tællingen fra 1801 omfatter 1019 beboere. For de danske købstæder som helhed kan der noteres der en befolkningsvækst på 17% i løbet af de 14 år. Det ville være interessant at vide, om Middelfart oplevede en særlig stor tilvandring i den nævnte periode (måske i forbindelse med anlæggelsen af klædefabrikken) – eller om der er tale om en betydelig underregistrering i 1787-tællingen. En detaljeret sammenligning af de to tællinger, kombineret med studier af skattemønstre, ville uden tvivl være meget givtig.

Dragsbo og Hansen demonstrerer et indgående kendskab til de personer, der levede i Middelfart omkring 1680 og 1800, og læserne får da også mange interessante oplysninger af demografisk og genealogisk karakter. Fx. påviser forfatterne, at forbavsende mange mennesker flyttede rundt i byen mellem 1682 og 1683. Men det store personkendskab kunne have været udnyttet endnu bedre. Vi hører således ikke meget om, hvordan de almindelige borgere løste deres opgaver som lokalpolitiske aktører på rådstuen og i kommissioner og udvalg. I det hele taget kunne man have ønsket en grundigere gennemgang af byens politiske og administrative forhold. Og der er kun afsat en halv side til beskrivelsen af garnisonen, selv om den formentlig har sat et ret stærkt præg på byens økonomiske liv i 1700-tallet.

Dragsbo og Hansen har lagt megen vægt på at belyse forholdet mellem by og opland, og dette emne beslaglægger da også væsentligt mere plads, end det er almindeligt i en købstadshistorie. Vi får bl.a. en del at vide om relationerne til herregården Hindsgavl. Det fremgår endvidere, at flere fynske godser i perioder blev ejet af storborgere i Middelfart. Men i 17-1800-tallet var det også almindeligt, at vestfynske bønder udlånte penge til byfolk og investerede i byens ejendomme og skibe. Imidlertid kunne bylandrelationerne have fortjent en mere grundig og systematisk gennemgang, end det er tilfældet. Fx. kunne man have undersøgt grænserne for byens handelsopland ved hjælp af købmandsskifter.

Bogen er forsynet med 10 siders sammenfatning og perspektivering, hvad der desværre er en stor sjældenhed i danske købstadshistorier. Der er også en kommenteret litteratur- og kildeoversigt. Derimod savnes der et noteapparat.

Sammenfattende må man sige, at Middelfart kommune har fået overordentligt meget for sine

penge. Borgerne i Middelfart kan glæde sig over en særdeles oplyskrevet bog med masser af spændende oplysninger og gode illustrationer (heriblandt fine tegninger af Peter Dragsbo). Og læsere i andre dele af riget er blevet beriget med en interessant fremstilling om en by med en ganske særegen »stop-go«-udvikling. Dog kan man ærgre sig over, at Middelfart kommune ikke satte mere end 30.000 kr. på højkant. Men det kan jo være, at kommunen nu er villig til at yde en større sum til et ekstra bind om udviklingen siden 1940.

Jørgen Mikkelsen

Ole Hyldtoft: Teknologiske forandringer i dansk industri 1870-1896. Dansk industri efter 1870 bd. 4, Odense Universitetsforlag 1996. 413 s., 268 kr.

På et privat møde den 19. august 1882 besluttede en række beboere og grundejere i Sundby på Amager at klage over Fredens Møllers Fabrikker. I klagen fremhævedes det, at stanken fra fabrikken i en årrække havde været til stor gene for beboerne. Flere gange dagligt slap fabrikken store mængder stinkende damp løs, og en stikkende lugt sænkede sig som en tæt tåge i lang afstand fra virksomheden. I haverne omkring fabrikken visnede alt grønt, mange fik åndebrætsbesvær, hovedpine og almindeligt ildebefindende. Derfor anmodede klagerne om, at Sundhedskommissionen hurtigst muligt måtte gribe ind over for fabrikkens skadelige uddunstninger. Klagerne var imidlertid forgæves. Fred fik virksomhedsledelsen imidlertid ikke. Protesterne fortsatte, men først i 1904 blev produktionen indstillet.

I dette bind de om teknologiske forandringer i den tidlige danske industri præsenterer Ole Hyldtoft sine læsere for en ny og spændende vinkel, nemlig den at det industrielle gennembrud i Danmark var meget mere end store, velpudsede dampmaskiner, rationelt planlagte anlæg og fabrikker med teknologi, som kunne erstatte tungt og opslidende arbejde. Det var først og fremmest skidt og møg, øredøvende larm samt risiko for liv og lemmer.

Selv om vinklen er ny så er industrihistorie som disciplin det ikke. Faktisk har vi i Danmark en lang og smuk tradition. Det ældste standardværk om den industrielle udvikling i Danmark frem til 1850 udkom under besættelsen i tre bind under redaktion af Axel Nielsen. Den efterfølgende periode er blevet behandlet i Richardt Willerslevs disputatsstudie fra 1952 af dansk industri i den spændende brydningsperiode fra 1850 til 1880, og af nyere oversigtsværker kommer man ikke uden om Ole Hyldtoft m.fl.: *Det*

industrielle Danmark 1840-1914 (1981), Odense-professoren Hans Chr. Johansens *Industriens vækst og vilkår 1870-1973* (1988) samt Niels Thomsens *Industri, stat og samfund 1870-1939* (1991). De to sidstnævnte indgår for øvrigt i samme serie som den her anmeldte bog. I løbet af 1980'erne er der desuden udgivet en række grundige monografier om den industrielle udvikling i en række større danske byer. Hyldtoft har selv behandlet hovedstaden i *Københavns Industrialisering 1840-1914* (1984), og Johansen m.fl. har behandlet *Fabrik og Bolig i Odense 1840-1940* (1983), mens Henning Bender har beskrevet *Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940* (1987). Ud over disse oversigter findes der en frodig underskov af speciallitteratur, som dækker udviklingen inden for enkelte brancher eller virksomheder. Men det væsentlige er, at vi med dette sidste skud på stammen har fået en sammenhængende fremstilling, som dækker perioden fra det tidlige industrielle gennembrud frem til 1970.

Hyldtofts bidrag er samtidig fjerde bind i det store og ambitiøse bogværk, som er blevet til inden for rammerne af forskningsprojektet *Industriens Vækst og Vilkår. Dansk Industris Historie efter 1870*. Det blev allerede i 1984 iværksat af Statens Humanistiske Forskningsråd og Carlsbergfondet. Til projektet er knyttet en bred kreds af seniorforskere. Desuden har en række yngre forskere arbejdet med udvalgte emner inden for projektområdet. De tre bind, der hidtil er udkommet, har taget en række centrale emner op: industriens vækst og vilkår, forbrug og produktion af industrivarer og forholdet mellem industri, stat og samfund. Man har altså på forhånd valgt en tematisk opdeling af bindene. Det kan have sine fordele, herunder at de enkelte bind kan læses uafhængigt, men til gengæld kan det være svært at holde fast i de lange linier.

Hyldtofts bog indeholder naturligvis meget andet end de allerede beskrevne iagttagelser af den udbredte forurening i storbyerne og det helbredsskadelige arbejdsmiljø. I det hele taget kommer han vidt omkring i sin over 400 sider lange bog. Indledningsvis diskuteres en række centrale begreber, metoder og teorier. Det er standardudstyr, men kan mageligt springes over, mens både læg og lærd kan anbefales de efterfølgende kapitler, ikke mindst de to velkrevne afsnit om den eksisterende litteratur og det spændende kildemateriale, som Hyldtoft med stor tålmodighed har gravet frem.

Læserne få mange informationer; måske for mange? Især i den detaljerede gennemgang af de enkelte industrigrupper kan man let miste overblikket. Man kan desuden diskutere valgene og den foretagne vægtning, men det skal indrømmes, at det er svært at bringe den danske teknologiske udvikling i den valgte periode på en enkelt formel. Inden for nogle brancher kan

man iagttage en hastig og gennemgribende forandringsproces, mens der inden for andre ses stagnation og tilbagegang.

Man bliver derfor nødt til at rejse spørgsmålet, om det ikke havde været mere hensigtsmæssigt at se på teknologiudviklingen over et længere tidsspand. Ikke mindst fordi det var i perioden fra 1840'erne og frem, de afgørende gennembrud skete. Godt nok var tiden efter 1870 præget af en vækst i bredden, og godt nok voksede arbejdsstyrken, men det er et spørgsmål, om det udelukkende kan tilskrives de teknologiske forandringer eller man må lede efter andre årsagsforklaringer?

Bogen viser ydermere, at kun få nye industrier vandt fodfæste i perioden. Det meste af væksten foregik inden for de etablerede områder: støberi, jernskibsbyggeri, teglværker og bryggeri. Der kom dog nye til, og blandt dem finder vi nogle af de industrier, som kom til at præge udviklingen i den første halvdel af dette århundrede, og som stadig spiller en vis rolle, nemlig: maskinsnedkerierne, trikotage-, sukker- og cementfabrikkerne samt mejerier, slagterier og forædlingsindustrien. Det var også nyt, at staten begyndte at markere sig. Langsomt men sikkert kom den til at spille en stadig mere synlig rolle i forhold til styringen af for eksempel adgangen til eneret og patenter, omkring selskabslovgivningen, told- og handelspolitikken og ikke mindst på uddannelsesområdet.

På trods af indførelsen af nye kraftmaskiner og en række nye værktøjer var tiden stadig præget af håndkraft. Der var mangel på maskin- og værktøjsfabrikanter. De fleste var derfor nødsaget til at købe både teknik og know-how i udlandet. Men det var dyrt og belastende for handelsbalancen, hvorfor man lagde stor flid for dagen, når det gjaldt udspioneringen af udenlandske foretagender, der var på forkant med den teknologiske udvikling. Også her spillede staten en vigtig rolle, især med hensyn til finansieringen af denne form for »industrispionage«. Den viden, man hentede hjem, kom derfor fællesskabet til gode, idet den hurtigt formidledes til en bred kreds gennem fagtidsskrifter og journaler.

Det er altså historien om det råstoffattige land i randområdet af det stærkt industrialiserede Europa, som på trods heraf formåede at opbygge en industri, der inden for en række områder lod sig måle med en international målestok. På mange måder rækker bogen ved det traditionelle billede af Danmark i anden halvdel af 1800-tallet. De fleste har nok en eller anden fjern fornemmelse af en primitiv og svagt udviklet industri, som stod tilbage for de øvrige europæiske nationer. Det har mange fået indprentet gennem den elementære historieundervisning i skolen og gymnasiet og andre senere fået bekræftet ved læsning i de store danmarkshistori-

ske samleværker, hvor der fremmanes et billede af et udpræget agrarsamfund med søfart og fiskeri som de dominerende erhvervsgrøene.

Det er et stort og vanskeligt stof, Hyldtoft har sat sig for at behandle. Det kræver overblik og evnen til at skære igennem, og her viser Hyldtoft sig som en mester på sit felt. Han har et grundigt kendskab til kildematerialet og den eksisterende litteratur, men først og fremmest har han evnen til at stille de rigtige spørgsmål, for som bekendt taler kilderne ikke selv!

Det er en bog der henvender sig til både læg og lærd. Det fyldige noteapparat er placeret bagest i bogen, således at det ikke trynger teksten. Man kan derfor frit vælge at springe det over eller lade sig inspirere til nye studier og til efterprøvelse af de fremsatte synspunkter. Og så er det en fornøjelse at se de mange illustrationer. De er valgt med omhu og der er tilmed tale om et materiale, som ikke tidligere er blevet vist for en bredere kreds. Hertil kommer, at bogen er trykt på godt papir med et roligt layout. Både de »Gavmilde Fonde« og den prisbevidste køber har fået, og får, fuld valuta for pengene.

Frank Allan Rasmussen

Anna Tranberg og Knut Sprauten, red.: Norsk bondeøkonomi 1650-1850. Det Norske Samlaget, Oslo 1996. 208 s.

I det ydre fremstår bogen ganske uprætentiøs. Omslaget er lysegråt, formatet er bare 13 X 20 cm, og sidetallet er så beskedent som 208. Men man opdager snart, at der er tale om en stofmættet og perspektivrig bog. Temaet anslås ganske klart i den historiografisk orienterede indledning. Her præsenteres tre af de vigtigste bidragydere til norsk landbrugshistorie i dette århundrede. Andreas Holmsen mente, at selvforsyning var et mål og et ideal for den norske bonde frem til midten af 1800-tallet. Også Sverre Steen lagde vægt på selvforsyningshusholdningen, men han erkendte dog, at der var store lokale variationer, og at bønderne visse steder havde stærk tilknytning til markedet. Stein Tveite gik et stort skridt videre. I 1959 argumenterede han for, at bonden altid har haft som mål at opnå størst mulig indtægt. Landbrugsdriften blev derfor indrettet på de produktionsgrøene, der gav størst muligt udbytte, og på de varer, som var lettest at afsætte. Anna Tranberg og Knut Sprauten er tilbøjelige til at tilslutte sig Tveites synspunkt, men de bemærker også, at det enkelte gårdbrug var indrettet med både salgsproduktion og selvforsyning for øje. »Men vektlegginga kunne endre seg over tid, og det var store regionale skilnader innanfor same tidsrom. Ulikskapar i ressursgrunnlag, bruksstorleik og avstand til marknaden verka inn på i

kor stor mon økonomien var marknadsintegrert, og når det skjedde endringar på dette området. Disse endringane har stort sett gått ut på ein aukande del av produksjonen blir selt, og denne prosessen har gått føre seg i ulikt tempo heilt opp til vår eiga tid.«

Disse ord kan tjene som en sammenfatning for de ni artikler, der hver især belyser forholdene i en eller et par landsdele. Tilsammen dekker artiklerne stort set hele Norge fra Trondheim og sydpå, og der er desuden en artikkel om fiskerbønder i og omkring Lofoten. I det følgende vil jeg omtale tre artikler, der viser, hvor forskelligt bondens tilværelse kunne forme sig i Øst-, Syd- og Vestnorge.

Anna Tranberg beskæftiger sig med det frugtbare Hedmarken (nord for Christiania), der i løbet af 16-1700-tallet specialiserede sig i kornavl samt fremstilling af kornbrændevin og linned. Det opdyrkede areal blev efterhånden udvidet så meget, at Hedmarken savnede græsningsarealer. Ejerne af de store gårde løste problemet ved at leje og opkøbe sætere i andre landsdele. Undertiden måtte kreaturerne og hyrderne tilbagelægge 10-16 mil for at nå frem til disse græsange. Hedmarken-bøndernes korn blev afsat i havnebyerne og i minebyerne, og hvis priserne var gode, hændte det, at bønderne solgte hele deres egenavl og købte dårligere og billigere dansk korn i Christiania for at dække deres eget forbrug. Bønderne forstod sig også på prisspekulation. I sommeren 1812, da Norge var plaget af stor kornmangel, indgik bønderne i Hedmarken en aftale om ikke at sælge ud af deres rug, før prisen var nået op på 100 rd. pr. td. Og dersom en bonde ikke var i stand til at vente så længe, forpligtede de andre sig til at opkøbe hans korn.

Efter 1814 blev landbrugskonjunkturernes væsentligt ringere, og det medførte, at Hedmarken-bønderne i højere grad satse på selvforsyningsøkonomi. Men allerede få år senere fandt de sig en ny næringsgren: kartoffelavl og fremstilling af kartoffelbrændevin. De udnyttede den omstændighed, at der i 1816 blev indført forbud mod import af kornbrændevin.

Anna Tranberg slutter sin artikkel med at karakterisere kornavl i 16-1700-årene som »hasardiøs forretning« og »gambling«. Ustabile priser og den årlige usikkerhed om høstens udbytte gjorde, at gårdbrugerne måtte benytte enhver mulighed til at få så høje indtægter som muligt. Kornbønderne havde væsentligt større grund til at tænke forretningsmæssigt end nutidens landmænd, der kan opnå statsstøtte, når høsten slår fejl!

Ove Bjarnar tager sig af bondebruget i Eiker mellem Drammen og Kongsberg. I den tidligt moderne periode var dette område et af de mest industrialiserede i monarkiet. En del af bondebefolkningen var engageret i savbrugsnæring og trælasthandel, og den omfattende minedrift

(bl.a. sølvværket i Kongsberg) skabte grundlag for en masse arbejde til bønderne, især i form af transportopgaver. Nogle af disse ydelser var reguleret gennem arbejdspligter, men der eksisterede også mere markedsorienterede relationer mellem industrivirksomhederne og bønderne. Det var således ganske almindeligt, at sølvværket udbød bestemte kørselsopgaver i licitation. Og Bjarnar giver eksempler på, at bønderne formåede at udnytte konkurrencen mellem bønderne til egen fordel. Han påviser også, at bøndernes arbejde for industrierne satte et stærkt præg på landbruget. For bønderne havde et stort antal heste, og agerbruget var domineret af havre, der jo er særdeles velegnet til hestefoder. Jorden ville ellers også have været udmærket til også at dyrke andre kornsorter.

Der kunne også have været dyrket mere korn i området omkring Bergen, skriver John Ragnar Myking i sin artikkel om vestlandsk husholdskøkonomi i 16-1700-tallet. Imidlertid tilpassede bønderne sig til det stabile kornmarked i Bergen, og de valgte i stedet at satse på animalsk produktion og fiskeri. Og da der var tale om et gunstigt bytteforhold mellem kød og korn, fik bondehusstandene adgang til mindst tre gange så mange kalorier ved at sælge kød i byen og købe korn for pengene.

Mykings artikkel bygger i stor udstrækning på en konsumtionsliste fra Bergen 1681. Ud fra denne kilde har det været muligt at inddele Bergens handelsopland i en række forsyningszoner. Fra det inderste område modtog storbyen frisk mælk; fra de fjernere egne kom der smør, slagtevarer og talg. Visse landsbyer havde dog specialiseret sig i at levere ganske bestemte varer såsom humle. Dette billede stemmer overens med den tyske økonom von Thünens teori om by-land-relationer – en teori, der med held er blevet afprøvet på en række storbyer, deriblandt København.

Myking påviser også, at der foregik en betydelig handel uden for købstæderne. En stor del af handelen foregik i de såkaldte kræmmerlejer (små handelssteder langs kysten), hvor kommissionærer for bergensiske købmænd købte fisk og solgte korn til bønderne. Men bønderne havde også kontakt til skotske trælasthandlere og hollandske hummeropkøbere. Desuden havde vestlandsbønderne megen direkte handel med bønder og minesamfund i Østnorge. Det vestnorske kvæg kunne selv tage vandreturene ind over fjeldet, mens smør og talg blev transporteret på hesteryg. Endelig tjente de store markeder som udvekslingssteder for bondeprodukter fra øst og vest.

En nærlæsning af de ni artikler afslører naturligvis visse holdningsforskelle. Således kan der spores en vis uenighed om, hvorvidt bønderne investerede noget af deres overskud i nyt produktionsapparat. Men artiklerne supplerer også

hinanden på talrige måder, og bogen fremstår derfor som en usædvanligt homogen antologi, der giver et godt overblik over den norske erhvervsudvikling på landet i tiden fra 1650 til 1850.

Bogens hovedresultat – at den forindustrielle bondebefolkning var mere markedsorienteret end almindeligt antaget – falder godt i tråd med en række nyere danske undersøgelser såsom Bjørn Poulsens studier af handlende og sejlene bønder i senmiddelalder og renaissance, Ellen Damgaards undersøgelser af bønder og købmænd på Lemvig-egnen i 17-1800-årene og Palle O. Christiansens udforskning af de sjællandske 1700-talsbønders handelsadfærd. Man må håbe, at der kommer flere nordiske undersøgelser af samme type. »Norsk bondeøkonomi 1650-1850« giver masser af inspiration til dette.

Jørgen Mikkelsen

Bjørn Westerbeck Dahl: Vor kongelige Fæstning Nyborg, Nyborg Lokalhistoriske Forlag 1995, 191 s.

I dansk sammenhæng er vi ikke forvante med litteratur om fæstningshistorie. Man må derfor hilse det velkommen, at denne disciplin i de senere år har fundet en kompetent dyrker i Bjørn Westerbeck Dahl, der har leveret en række studier inden for dette område. Den foreløbige kulmination i denne forskningsindsats er monografien om Nyborgs fæstning, der blev nedlagt 1869.

Lige fra Middelalderen har Nyborg været bygget og befæstet, men det er først fra Grevens Fejde, at området har været erkendt som et vigtigt strategisk punkt i sammenhæng med beskyttelsen af forbindelsen over Store Bælt. I den foreliggende publikation følger man de forskellige forsøg på at befæste Nyborg og de overvejelser, der gennem årene har ligget til grund for arbejdet med fæstningen.

Forfatteren søger for løbende at relatere fæstningsbyggeriet i Nyborg til de overordnede militære og strategiske overvejelser, man gjorde sig i Danmark m.h.t. befæstningen af landet som helhed. Interessant er således inddragelsen af Anders Billes betragtninger over landets forsvaret fra 1646 og Georg Hoffmans betænkning om Danmarks fæstningsforsvar fra 1655.

Georg Hoffman pegede med rette på Nyborgs uheldige beliggenhed set ud fra et strategisk synspunkt, anbragt som den var i bunden af en fjord. Befæstningsanlægget var udmærket, så længe det kun tjente beskyttelse af byen som sådan, men i det øjeblik fæstningen fik en videre strategisk betydning i forbindelse med bevogtningen af Store Bælt, fik den kun ringe betydning. I bogen redegøres der for Georg Hoffmans

tanker om at flytte fæstningen ud på Slipshavn, der lå strategisk mere gunstigt. Overvejelserne gik så vidt, at man i forbindelse med projektet planlagde at flytte Nyborgs indbyggere ud til Slipshavn og nedlægge den hidtidige by. Projektet blev aldrig til noget, og i første omgang måtte Nyborg overgive sig til svenskerne i januar 1658.

Svenskernes intention om mere permanent at sætte sig fast i Danmark før at kunne kontrollere de danske stræder gav sig udslag i deres planer om at færdigbygge og udbygge Nyborg Fæstning. Udviklingen indhentede imidlertid dette projekt. Senere besøgte Henrik Ruse også Nyborg i 1661 og udkastede store planer om fæstningens udbygning. Disse får vi udmærket beskrevet i bogen. Ruses indberetning ligger i Krigskollegiets arkiv, mens det tilhørende kort er fundet i Universitetsbiblioteket i Oslo. Arkivaliers veje kan tit være uransagelige, men her giver forfatterens store viden og forskningsenergi resultater, således at Ruses samlede projekt nøje kan beskrives.

En ny plan til fæstningens udbygning blev udformet af H.H. Scheel i 1722 og dannede grundlag for de arbejder, der foregik på fæstningen frem til 1760'erne. Problemet var til stadighed den dårlige placering, især set i forhold til en anbringelse på Slipshavn. Fæstningen blev i 1760'erne sågar solgt til byen, men tilbagekøbt i 1768. Nogen militær værdi havde fæstningen dog fortsat ikke. I 1854 fremkom atter planer om at bygge et fort på Slipshavn, men disse blev atter opgivet, og i 1869 blev fæstningen i Nyborg opgivet og terrænet stort set overladt til byen. Byen fortsatte dog med at være garnisonsby frem til 1913, men derefter var forbindelsen til forsvaret også uigenkaldelig slut.

Bjørn Westerbeck Dahls bog giver en god skildring af fæstningens udvikling og de forskellige planer omkring dens udbygning. Skildringen giver mere end ren fæstningshistorie, men det kan naturligvis ikke skjules, at Nyborg fæstning ikke er det mest spændende og interessante af de danske fæstningsanlæg. Fremstillingen viser imidlertid hvor meget stof, der kan hentes om de danske fæstninger i arkiverne, og det ville være velkomment, om lignende monografier om disse så dagens lys. Bogen er endvidere et eksempel på, hvorledes et emne, der både vedrører rigshistorien og lokalhistorien, kan behandles vedkommende og kompetent.

Der er tale om en flot udstyret og velskrevet publikation, hvis gode tids- og oversigtstavler øger dens anvendelse som opslagsbog.

Hans Chr. Bjerg

Poul Verner Christiansen m.fl.: Ristrup – en østjysk herregård. Østjysk Hjemstavnsforening 1995. 287 s., 248 kr.

Herregårdsmonografier findes der ganske mange af, men oftest er det de større herregårdes historie, der har været genstand for nøjere granskning. Det er derfor af interesse at få en sammenhængende beskrivelse af en mindre af slagsen, nemlig Ristrup i Sabro sogn nordvest for Århus. Langt hovedparten af bogen er skrevet af forhenværende rektor for Langkær Gymnasium i Tilst Poul Verner Christiansen, der tidligere har arbejdet med lokalområdets historie, bl.a. i bogen *Geding – en østjysk landsbys rødder*.

Bogen starter med Ristrups ældste historie, men »her må vi nøjes med at famle lidt i mørket«, som forfatteren rigtigt påpeger. Som følge af det uhyre sparsomme middelalderlige kilde-materiale får de første afsnit i vel høj grad gisningernes præg; anmelderen føler sig således ikke overbevist af forsøget på at knytte den lavedelige Jens Nielsen (Munk med vinranken) til Ristrup i stedet for til Restrup i Rinds herred i sidste halvdel af 1400-tallet – thi han var svigersøn af Mourids Nielsen (Gyldenstjerne)s tidligere foged Niels Pedersen, der skrev sig af Restrup i Rinds herred. (I øvrigt skal der gøres opmærksom på en lidt forstyrrende trykfejl s. 18, idet Jens Niensens far ikke var Christiern Nielsen, men – som det også senere fremgår – dennes søn Niels Christiernsen).

Det havde måske nok været rimeligere at nøjes med at konstatere, hvad der vides, nemlig at der har eksisteret et Ristrup ved midten af 1300-tallet, og at gården i begyndelsen af 1500-tallet ejedes af Erik Skram (Fasti), der som beskrevet s. 22 i 1529 (og ikke som der står i slægtstavlerne s. 14 og 21 i 1519) solgte Ristrup til Hans Rostrup. Det ville efter anmelderens opfattelse have været en gevinst, thi det indtryk af usikkerhed, som de første afsnit kan efterlade, gælder ingenlunde den resterende del og langt hovedparten af fremstillingen, der fra 1500- og især 1600-tallet og fremefter bygger på et omfattende og fyldigt materiale i såvel de trykte kildesamlinger som ikke mindst det utrykte materiale i godsarkiver, privatarkiver, centraladministrationens arkiver m.v.

Gården og dens ejere er naturligt nok styrende for fremstillingen, men det bør understreges, at der ikke blot er tale om en fortløbende opremsning af data, idet gårdens historie hele tiden ses i sammenhæng med det omgivende samfund – såvel det nære som det fjernere. Efter en omhyggelig redegørelse for gårdens historie frem til enevælden, hvor den bl.a. var i kongelig eje i 1630'erne og 1640'erne, følger således i kapitlet »Herskab, tjenestefolk og herredsfolk i

1600-tallet« en sammenfattende fremstilling af herregårdens placering i det lokale samfund, hvor der bl.a. berettes om forholdet mellem præst og herskab og den sociale lagdeling i bondesamfundet. I det hele taget er det et gennemgående træk, at forholdet til lokalsamfundet og bønderne inddrages i fremstillingen. Vi hører om forpagteren Achim von Bredows vanskeligheder med de ulydige bønder i 1630'erne, og senere er der udførlige skildringer dels af, hvorledes selvejerne i Geding i 1680'erne med loven i hånd med held gik helt til Højesteret for at få nedsat deres hoveri, dels af hvorledes deres efterfølgere i 1750'erne med mindre held nægtede at gøre ekstra hoveri. Forholdet var dog ikke udelukkende præget af strid; eksempelvis berettes der om den socialt sindede godsejer Hans Folsachs indsats i sogneforstanderskabet i 1800-tallet.

I det større samfundsmæssige perspektiv er der som eksempel på de kapitalstærke borgeres sociale opstigen i 1600-tallet et særdeles interessant kapitel om spekulanten Jacob Niensens vej til Ristrup. Faderen Niels Jacobsen var bondefødt, men endte som borgmester i Randers, hvor han havde giftet sig ind i en blomstrende forretning og til stor rigdom. Sønnen synes at have levet af sin arvede kapital, som han udlånte til betrængte adelige godsejere mod udlæg i disses jordegods, bl.a. til Caspar Rudolf von Gersdorff til Ristrup, som Jacob Nielsen dog først kom i besiddelse af i 1662, da enevælden havde gjort det muligt for borgerlige at eje frit jordegods. Slægtens sociale opstigen fortsatte, idet sønnen 1681 blev adlet under navnet Hans von Lossow, der også arbejdede på at erhverve tilstrækkeligt gods i Ristrups nærmeste omegn til at opnå skattefrihed for herregården, hvilket imidlertid først lykkedes i 1714 for hans borgerlige efterfølger, landsdommer Tøger Reenberg, hvis slægtsmæssige baggrund i øvrigt minder meget om Jacob Niensens.

I det hele taget giver fremstillingen et godt indblik i enevældens samfund med bl.a. oversigt over rangssamfundets forskellige klasser og eksempler på protektionens afgørende betydning for ens muligheder i samfundet. Da Tøger Reenberg i 1703 udnævntes til 4. landsdommer i Jylland, opnåede han således dette via en svoger, hvis onkel var svoger til oversekretær i Danske Kancelli, Ditlev Vibe, der havde gode forbindelser til Frederik IV, og da en af de senere ejere af Ristrup, Peder Otto Rosenørn, i 1820 blev stiftamtmand i Århus, spillede svigerfaderen Peder Wormskiolds gode kontakter til chefen for Rentekammeret, Johan Sigismund von Møsting, en væsentlig rolle. Samme Peder Wormskiold havde giftet sig til Ristrup i 1781, men opholdt sig som embedsmand i Rentekammeret mestendels i København; som medlem af Den store Landbo-kommission blev han en slags formidler mellem

sin chef Reventlow og andre reformtilhængere på den ene side og reformmodstandere blandt slægtninge og standsfæller i sit jyske bagland på den anden side – også her sættes den lokale historie ind i en større sammenhæng.

Forfatteren giver en grundig, fyldig og detaljeret fremstilling af gårdens ejere og deres meriter i forhold til såvel Ristrup som det omgivende samfund frem til i dag, dog med tyngdepunktet på enevældens tidsalder. Blandt ejerne i denne periode vies der særlig megen plads til den ovennævnte Tøger Reenberg, af hvem der med udgangspunkt i hans bevarede brevjournal tegnes et levende og spændende portræt. Han var en særdeles alsidig herre, der lagde stor energi i såvel embedet som landsdommer som den daglige drift af Ristrup, hvor studeavlen spillede en fremtrædende rolle (han lod således opføre et nyt øksenhus). Men det væsentlige for ham, der var uddannet teolog og 1680-1682 havde været på studierejse til en række europæiske byer, var de teologiske og litterære studier. Han opbyggede en anseelig bogsamling på Ristrup, skrev selv digte og var som digter en slags forløber for Holberg, ligesom han korresponderede med flere af tidens førende kulturpersonligheder, heriblandt Frederik Rostgaard.

Ud over at egnens historie løbende inddrages i den kronologiske fremstilling, behandler forfatteren i et afsluttende kapitel »Rundt om Ristrup« lidt nøjere en række lokaliteter knyttet til Ristrups historie, bl.a. Sabro mølle, Ustrupgård og Tøger Reenbergs oprettelse af en skole i Fårup. Desuden er der en række selvstændige afsnit, hvor først cand. mag. Steen Ivan Hansen redegør for bygningshistorien fra begyndelsen af 1700-tallet og frem, mens landbrugskonsulent Vagn Hammer behandler hovedgården som landbrugsbedrift med hovedvægt på 1800- og især 1900-tallet, og fhv. skovriders Preben Møller beretter om skovene under Ristrup.

Bogen, der er rigt illustreret, heraf en ikke ringe del i farver, giver fra det tidspunkt, hvor kildematerialet tillader det, et godt indblik i en mindre jysk herregårds historie med et meget detaljeret og facetteret billede af menneskene såvel på som omkring gården, ligesom der hele tiden trækkes tråde fra Ristrups historie til de almene samfundsforhold og udviklingen heri.

Jens Villiam Jensen

Inger-Lise Kolstrup: Magi & Kunst.
Skippershoved 1995. 192 s., 248 kr.

Inger-Lise Kolstrup, lektor i kunsthistorie ved Aarhus Universitet, har skrevet om dansk (og nordisk) kunst fra senromersk jernalder til tidlig middelalder (ca. 400-1100) – den periode, hvor dyreornamentikken blomstrede. I bogen

behandles også den nordiske dyreornamentiks efterliv i romansk kirkekunst i Danmark (s. 105-115) samt »hedenolds« efterliv i kunsten efter reformationen, især fra 1700-årenes slutning og fremefter, mundende ud i Asger Jorns kunst og Bjørn Nørgaards prægtige karton til den første Christiansborg-gobelin, hvis motiv er vikingetiden (s. 116-174). Bogen er forsynet med noter, litteraturliste og kildeangivelser for illustrationerne: i alt 147 figurer, der næsten alle er reproduceret i udsøgt kvalitet. Hovedparten er fotos af de originale kunstværker, heraf mange i farver, mens andre er tydeliggørende udtegninger af den ofte komplicerede ornamentik. Det er en smuk og velskabt bog i et handy format og med god korrespondens mellem en levende tekst og velvalgte billeder.

Bogen er et nybrud. Med undtagelse af samme forfatters bidrag om samme periodes kunst på de første 29 sider i *Ny dansk kunsthistorie* bd. 1, 1993, er dette første gang, en dansk kunsthistoriker skriver om emnet. Det kan undre, al den stund det var i netop denne tid, at Skandinavien leverede sit vel mest originale bidrag til den europæiske kunst. Hidtil er kunsten før kristendommen for Danmarks vedkommende næsten udelukkende behandlet af arkæologer (Broby-Johansen er en suveræn undtagelse), der i hovedsagen har haft andre ærinder: formålet har i vidt omfang været at etablere beskrivende oversigter samt definitioner og kronologi på de skiftende stilarter ud fra arkæologiske fund af kunstnerisk udsmykkede genstande, samt at undersøge kunstens udvikling og påvirkninger udefra. Der er opnået fortrinlige resultater, som i de seneste år er bekræftet af dendrokronologiens præcise årstalsangivelser, og som er af basal betydning både i det bredere arkæologiske arbejde og for alt arbejde med periodens kunst.

Inger-Lise Kolstrup har haft kunsthistorikere-ns ærinde. Med erklæret reverens for den af arkæologer etablerede basis og en god belæsthed i relevant arkæologisk litteratur sætter hun focus på kunstens æstetisk betonedede sider og dens betydningsindhold. Det er ikke i denne bog, man finder kronologiske udredninger. Til gengæld møder man her en vel udtrykt glæde ved kunsten og forklaring af dens særegne æstetiske principper og virkemidler, udtrykt i en levende og engageret tekst. Bogen giver en forfriskende formidling af periodens formaliserede og komplicerede kunst på bred kunsthistorisk og kunstteoretisk baggrund – som i alt fald anmelderen tit har savnet i hidtidige fremstillinger. Her er også diskussioner af betydningsindholdet i udvalgte motiver (bl.a. guldbrakteaternes, og fremstillingerne med Sigurd Fafnersbane), hvor forfatteren nok går lidt længere end de fleste nordiske arkæologer, men alligevel fastholder en kritisk holdning og ikke lader sig lede ud i fantasiernes overdrev.

Det er også en kvalitet ved bogen og noget nyt, at den følger den sene førkristne kunst til dørs ved at følge dens efterliv i den tidligmiddelalderlige kunst, og ikke mindst ved at undersøge dens betydning for senere dansk kunst – bla. for nutidige kunstnere som Jorn, der var dybt engageret i den nordiske oldtidskunst, og Bjørn Nørsgaard, der suverænt har ladet sig inspirere af samme. Som det understreges i bogen: indsigt i den nordiske oldtidskunst og ideverden er en forudsætning for ret at forstå dem og mange andre.

Desværre er bogen skæmmet af trykfejl, hvoraf enkelte er noget meningsforstyrrende (f.eks. billedtekst s. 128 med datering af *Abildgaards lille maleri »Ymer dier koen Audhumbla«* til ca. 1877, i stedet for 1777). Forlaget burde have været behjælpelig med grundig korrekturlæsning. Der er også et par smuttere, når baggrundsstof fra arkæologien og filologien refereres (f.eks. s. 86, hvor historierne omkring Sigurd Fafnesbane relateres til *Beowulfkvadet*). Og personen med draget sværd på Benzons maleri fra 1843 *»Knud den helliges drab i Odense St. Albani kirke 1086«* (fig. 123) er ikke drabsmanden, som skrevet står s. 141, men broderen Benedikt, der forsvarede Knud. I øvrigt er billedet interessant som et tidligt eksempel på, at 1800-tallets billedkunstnere tilstræbte »korrekt« genivelse af rekvisitter fra motivets tid; her er adskillige detaljer hentet fra den norske Urnes kirke fra slutningen af 1000-årene.

Men kritikpunkterne er i småtingsafdelingen. Bogen er en indlevet og afrundet fremstilling af den sene førkristne kunst og dens betydning for eftertiden. Den kan læses af alle kunstinteresserede (en skam for salget, at ingen undertitel oplyser, at bogen bl.a. behandler vikingetidens kunst). Afsluttende skal fremhæves, at bogen er en provokation til forfatterens fagfællers almindelige praksis og holdning, at dansk kunst begyndte med kristendommens indførelse. Måske er det snart tiden til at begynde samle danske kunsthistorier ved dansk kunsts begyndelse: i stenalderen. Det er for nylig gjort i Sverige i *Signums svenska kunsthistoria* planlagt til 11 bind, hvor første bind om tiden før vikingetiden udkom i 1994 og bind 2 om vikingetidens kunst året efter.

Else Roesdahl

Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807. Redigeret af Christian Adamsen og Vivi Jensen. Wormianum. Bd. 1. Vest- og Sydjylland. 1995, 346 sider. Bd. 2. Nord- og Østjylland. 1996, 348 sider. 285 kr. pr. bd., i abonnement 248 kr.

Tidsskriftet Skalks forlag Wormianum har med Christian Adamsen og Vivi Jensen som kyndige redaktører påbegyndt et stort udgivelsesprojekt med publicering af de vel op imod tusind indberetninger, som danske præster i årene 1808-1809 indsendte til den nyoprettede Oldsagskommission i København. Det kunne synes en uoverkommelig opgave, som så mange kildeudgivelser, og det kan da også kun lade sig gøre, fordi udgivelsen i første række sigter på en materialefremlæggelse og ikke på en tilbundsående kildekritisk gennemgang af indberetningsmaterialet. Nogen vil måske savne realkommentarer til indberetningernes mange emner, men det er i dette tilfælde fortjenstfuldt at satse på og dermed overkomme udgivelsen som tekstfremlæggelse med få vejledende bemærkninger, frem for måske at strande med et prætentivt projekt, hvor hver oplysning diskuteres og efterprøves.

Det er en storstilet gave til hele det antikvarisk interesserede Danmark, læg som lærd, at Wormianum har påtaget sig og de støttende fonde har muliggjort udgivelsen af disse præsteindberetninger fra 1800-tallets begyndelse. Hermed fremlægges og tilgængeliggøres et stort og spændende kildemateriale for enhver, og nærlæsningen, citeringen og fortolkningen kan hermed påbegyndes i alle egne af landet. Ikke fordi disse præsteindberetninger ikke har været kendt blandt fagfolk, men det har været og er også fortsat et svært tilgængeligt materiale, når man går til de originale indberetninger, der i dag findes i Nationalmuseets arkiver, skrevet som de er af mange forskellige hænder, og med meget vekslende kvalitet og indhold. Derfor er det en stor hjælp at håndskrifterne nu er tydet og udskrevet, så det hele kan gøres tilgængeligt for alle interesserede. Foreløbig er to bind udgivet med det jyske materiale, og resten vil følge.

Baggrunden for værket er »Den kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring«, der i maj 1807 blev nedsat med det hovedformål at sikre bevarelsen og fredningen af Danmarks oldtidsminder og bl.a. fik som opgave iflg. kommissoriet »at udarbejde en instruks, efter hvilken præsterne, der især måtte indbydes til at indberette hver for sit sogn, hvad der fandtes i samme, såvel som og andre havde at indsende deres indberetninger« og »at modtage oldsager eller tegninger af samme, som måtte blive indsendt« og desuden »at sørge for, at de nævnte

indberetninger virkelig indkommer fra alle provstier eller stifter».

Oldsagskommissionen udarbejdede et omfattende spørgeskema i 12 punkter, trykt og dateret august 1807, efter hvilket man ønskede oplysning om Gravhøje/Kæmpegrave, om Heden-ske Altere (dvs. stendysser), om Tingsteder, om Bautasten og i Klipper indhugne Billeder eller Skrift, om Runestene, om Inscriptioner med Rune- eller Munkeskrift (i kirkerne eller hvorsomhelst), om Billeder (skulpturer) ældre end Reformationens Indførelse, om Levninger fra den catholske Cultus, om Mure, Kjeldere, Voldsteder eller andre Levninger af ældgamle Bygninger, om Det der opgraves eller er blevet opgravet af Høje eller slet Jord, om Samlinger af Oldsager og om Traditioner, vedkommende de forannævnte Oldsager.

En sådan systematisk stofindsamling, ved udsendelse af spørgelister til præsterne via biskopperne og provstjerne, var også den fremgangsmåde Ole Worm benyttede i 1620'erne, bl.a. til brug for runeværket Monumenta Danica. I 1660'erne og igen i 1680'erne udsendte Peder Hansen Resen ligeledes spørgsmål til biskopperne, der foranledigede indberetninger fra præsterne landet over til brug for Resens Atlas Danicus. Og igen i 1750'erne indhentede Laurids de Thurah besvarelser af en række historisk-topografiske spørgsmål fra alle sognepræster til brug for sin planlagte Danmarksbeskrivelse. Oldsagskommissionens henvendelse er den sidste i rækken af egentlige antikvariske spørgerunder til præsterne, og er i sit indhold ikke væsensforskellig fra Worms og Resens, om end langt mere specificeret.

Englændernes bombardement af København i september 1807 må givetvis have forsinket kommissionens udsendelse af spørgelisten, for efter indberetningerne at dømme er den først i foråret 1808 udsendt til præsterne. Spørgelisten ledsagedes af et ligeledes trykt Pro Memoria, hvori forklares henvendelsens baggrund, og hvor man bl.a. henholder sig til kommissoriet, når man anmoder om, at indberetningerne indsendes inden årets udgang. Sådan skulle det dog ikke gå, om end indberetningerne for langt størstepartens vedkommende blev indsendt til Oldsagskommissionen i løbet af 1808 og 1809. Hertil kommer et antal supplerende indberetninger de følgende år, oftest efter opfølgende spørgsmål fra kommissionen eller i forbindelse med indsendelse af oldsager til kommissionens opbevaring. Der ses dog også eksempler på rene forglemmelser som undskyldning for en senere indsendelse, og atter andre indberetninger må konstateres at være bortkommet eller slet ikke afsendt. En indberetter følte sig i 1808 for ny i embedet til at kunne besvare forespørgselen, og en anden var så gammel og svag, at en ung studerende under et sommerophold måtte svare på

faderens vegne. Helt forunderlig er beretningen om den fornyede indberetning fra Øland, da den først indsendte blev forlist af en fisker på Limfjorden, da han skulle bringe den til forsendelse med posten fra Aalborg.

Spørgeskemaets enkelte punkter er i den trykte liste forklarede ved uddybende bemærkninger og især for middelalderemnernes vedkommende belyst ved mange eksempler på typer af kirkeinventar og deslige. Denne udspecificeren gør også, at der for mange indberetningers vedkommende er tale om et meget fyldigt beskrevet middelaldermateriale fra kirkerne, som vel især må siges at karakterisere denne indberetningsrunde i forhold til de tidligere fra 1600- og 1700-tallet, foruden naturligvis at indberetningerne til Oldsagskommissionen er bevaret i langt større antal og langt mere repræsentativt end de ældre præsteindberetninger.

Ved modtagelsen i København blev indberetningerne nummereret med en romertalsangivelse for det stift besvarelsen kom fra, og herunder desuden en fortløbende nummerering, som der er redegjort for i udgivelsens indledningsafsnit. Heri er desuden belyst baggrunden for indberetningerne, og den trykte spørgeliste fra 1807 gives. Der redegøres desuden kort for besvarelsens indhold og for Oldsagskommissionens anvendelse af indberetningerne, bl.a. ved de såkaldte Kancellifredninger i årene 1809-1811.

Et blik på indledningens udgivelsesprincipper giver i øvrigt anledning til en række bemærkninger: Udgivelsen er tilrettelagt efter det i antikvarisk sammenhæng almindeligt anerkendte topografiske princip, følgende den gamle amtsinddeling fra før 1970, således som også Nationalmuseets arkiver og registre er indrettet. Det kan synes uhensigtsmæssigt for den moderne bruger og har heller intet at gøre med den oprindelige opdeling af indberetningerne efter de datidige stifter. Derfor kan nummereringen i udgivelsen virke forvirrende, hvis man ikke holder sig for øje, at romertallene henviser til stiftet, hvorfra den enkelte besvarelse er indkommet. Under Vejle amt forekommer således indberetninger fra Århus stift (VI), Ribe stift (VII) og Slesvig stift (VIII), og under Sønderborg amt foruden fra Slesvig stift (VIII) også indberetninger fra Fyns stift (II), idet Als indtil 1819 hørte under biskoppen i Odense.

Til afhjælpning af eventuelle lokaliseringproblemer indledes hvert amt med et amts/sognekort, hvor sidetal for det enkelte sogns indberetning er markeret. På kortet er også markeret et meget væsentligt forhold omkring udgivelsen, nemlig at såkaldt »negative« besvarelser er udeladt, dvs. indberetninger der ikke indeholder antikvarisk stof. Disse sogne er på kortet betegnet 0, mens sogne uden markering angiver, at svarene helt er udeblevet. Amtskortene er således meget væsentlige for brugen af udgivelsen, idet

der enkelt og instruktivt gives et overblik over udgivelsens indhold for det enkelte amt. Det ses også her tydeligt, f.eks. at der for mange købstæder savnes besvarelser, og/eller at størstedelen af indberetningerne fra købstæderne er negative, dog med enkelte, vægtige undtagelser.

Købstæderne er ifølge det topografiske princip placeret først i hvert amtsafsnit, mens sogne herredsvis er opført i alfabetisk orden, hvilket er et brud med princippet, men afgjort en lettelse for læserens orientering. En lille ulempe er det dog, at amtskortene er bragt i to forskellige størrelsesforhold, hvilket bl.a. for de mange småsogne i de nordjyske amter giver et noget sammenklemt og uoverskueligt indtryk. Og det kan undre, at der ikke er indføjet titelsider for de enkelte amter, istedet for gabende blanke højresider, der giver et uroligt helhedspræg, når der bladres i bindene. Det ser ud, som om der mangler noget, og det er skammeligt, for ellers er udgivelsen kendetegnet ved en letlæselig typografi og lettilgængelig opdeling af de enkelte afsnit. Præsteindberetningerne gengives ord- og bogstavret, og alle besvarelser fra de tysksprogede områder er gengivet såvel på originalsproget som i oversættelse. Indberetningerne ledsages ofte af tegninger eller skitser af det beskrevne, og disse illustrationer, hvoraf flere er i farve og meget smukke, er alle medtaget i udgivelsen, så vidt muligt i sandt størrelsesforhold, der passer pænt til bogens layout. Så hvorfor et kirkesegl fra Løjt er gengivet uskønt i dobbelt størrelse, forekommer ubegribeligt.

Udgivernes bemærkninger til de enkelte indberetninger begrænser sig til få forklarende noter og korte henvisninger, hvor det har været muligt at identificere de omtalte emner, og tjener således fint til vejledning for forståelse af teksten. Der gives også i bemærkningerne oplysning om indholdet af forsvundne eller bortkomne indberetninger, der kun kendes fra Oldsagskommissionens mødeprotokol, hvor de modtagne indberetninger er registreret, og fra en ekstraktprotokol »Efterretninger om Nordiske Oldsager«, hvor indberetningernes indhold er resumeret. Man fornemmer, at udgiverne har været vidt omkring, og har gennemgået alle relevante muligheder for at oplede indberetningsmaterialet. En nærmere redegørelse i indledningen for dette supplerende kildemateriale ville have været at forvente, ligesom en mere udførlig omtale af Oldsagskommissionens baggrund og virke. Mange spændende aspekter antydes blot, og i det mindste en henvisning til Victor Hermansens grundlæggende artikler om kommissionens historie i *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* (1931 og 1953) eller til Jørgen Jensen: *Thomsens Museum* (1992) ville have været på sin plads som vejledning for yderligere interesserede.

Enkelte af indberetningerne blev allerede i

samtiden trykt i kommissionens nye tidsskrift *Antiquariske Annaler*, og herfra er bl.a. hentet en »Efterretning om Oldsager« fra Volstrup og Hørby sogne (Hjørring amt), hvortil indberetningen ellers ikke har kunnet findes. Med *Antiquariske Annaler* som kilde citeres også oplysninger fra 1814 om en privat oldsagssamling i Århus tilhørende oberst Julius Høegh-Guldberg, men materialet har egentlig ikke relevans til præsteindberetningerne og bliver kun yderligere forvirrende, når der andetsteds i bemærkningerne henvises indforstået hertil. En anden indberetning fra det østjyske hører heller ikke oprindeligt til Oldsagskommissionens materiale, men er 1807 tilsendt landøkonomen Gr. Begtrup til brug for hans *Beskrivelse over Agerdyrknings Tilstand i Danmark*. Den indeholder dog antikvarisk stof, som berettiger dens overdragelse til Oldsagskommissionen, hvor den er indført som første bidrag fra Århus stift, velsagtens indsendt af Begtrup, der også har meddelt andre spredte oplysninger.

Mange indberetninger følger skematisk de opstillede spørgsmål, mens andre forholder sig friere og beretter bredt om mindesmærker og oldsager. Enkelte meget omhyggelige og fyldige indberetninger påkalder sig særlig opmærksomhed, og som eksempler herpå kan fra bd. 1 fremhæves indberetningerne fra Chr. Schwensen fra Hørup på Als 1808-1811, og fra Øster Løgum tilsvarende flere på hinanden følgende indberetninger fra pastor P. Kier, af hvilke den første blev trykt i uddrag i *Antiquariske Annaler*. Fra det nordjyske materiale i bd. 2 må fremhæves de særlige forhold omkring indberetningen fra Mors, hvor provst Caspar Schade allerede før indberetningsrunden havde udgivet sin bog *For søg til en Beskrivelse af Øen Mors*, og ligeledes 1806 havde indsendt en samling oldsager til Universitetsbiblioteket, som bl.a. blev understøttende for idéen om et Nationalmuseum og dermed også indirekte medvirkede til oprettelsen af Oldsagskommissionen.

Fra Aalborg er der, ligesom fra Ribe, fine, indholdsrige og illustrative indberetninger fra de flere sogne i byerne. Købstædernes komplekse sogne- og præsteforhold kan dog også give bryderier og har drillet udgiverne, hvor en lille indberetning fra Horsens beskriver en senmiddelalderlig Mariatavle. Indberetningen omhandler Horsens Hospitalskirke, som der faktisk står i teksten, og ikke Klosterkirken, som anført i udgivelsens note. Men det snyder, når det ikke er normalt kendt, at hospitalets kirke endnu i nutiden rummer de middelalderlige figurer, indsat i et nygotisk alterskab. Indberetningen er foretaget af hospitalspræsten M.C. Horn.

Noget samlet overblik over indholdet af Oldsagskommissionens indberetninger er det ikke muligt at give, og spørgelistens opregnede punkter giver kun et fingerpeg om, hvad man kan

vente at finde. Men der er rigtig meget at hente for enhver antikvarisk og lokalhistorisk interesseret i disse spændende præsteindberetninger, hvad enten interessen er arkæologien, oldsagerne, mindesmærkerne, kirkernes inventar, kunst- og kulturhistorie, stednavne og sproghistorie eller overtro og sagn, som det også fremgår af mange fine eksempler i udgivernes introduktionsartikel i tidsskriftet *Skalk* 1995, nr. 5.

Den forholdsvis kortfattede indledning i udgivelsens bd. 1, kun otte sider, som der her flere gange er henvist til, er udeladt i bd. 2. Men den er vedlagt som løst indlæg i de eksemplarer der sælges i løssalg, hvilket er en klog disposition, da denne indledning er absolut nødvendig for forståelsen af det udgivne materiale. På denne måde fremstår værket som en helhed, men der er samtidig åbnet mulighed for, at den lokalt interesserede kan erhverve den landsdel alene, der har speciel interesse.

De første udgivne to bind af indberetningerne omfatter som nævnt hele det jyske materiale og vil blive fulgt af yderligere to bind med besvarelsenerne fra østifterne (forventeligt 1997 og 1998). I tilslutning til udgaven vil desuden blive udarbejdet et fælles registerbind, der ved forlagets generøsitet leveres gratis til abonnenterne ved udgivelsens afslutning. Den samlede udgivelse bliver således på i alt fem bind, og som det gælder for vore gamle topografiske værker, vil præsteindberetningerne til Oldsagskommissionen fremover være et uomgængeligt kildemateriale for enhver, der arbejder med et områdes oldtids- og middelalderhistorie. Man kan derfor kun glæde sig til værkets afslutning og forventningsfuldt imødesee de kommende to bind af »Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807«.

Thomas W. Lassen